

II

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mısır Hidivliği'nde Ermeniler

Yrd. Doç. Dr. Durmuş AKALIN

Pamukkale Üniversitesi, Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, Denizli

OSMANLI DEVLETİ, MİSİR VE ERMENİLERİN XIX. YÜZYIL SERÜVENİ

Osmanlı Devleti I. Selim zamanında Memluk Devleti ile yaptığı mücadeleyi kazanarak 1517 yılında Mısır'a hakim oldu. Bu tarihten sonra Mısır'ın hakimiyeti XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde kaldı. 1517'de I. Selim tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na katılan Mısır, I. Selim ve oğlu Kanuni zamanında teşkilatlandırıldı. Fransız istilasına kadar (1798) kesintisiz devam eden Mısır'da Osmanlı teşkilatının özellikleri şöyledir: Mısır Osmanlı Devleti'nin bir eyaletidir. İdare bakımından İstanbul'a bağlıdır. Fakat uzaklığı nedeniyle Mısır'ın idaresi diğer Osmanlı vilayetlerinden farklıdır. Bu sebepten dolayı Mümtaz Vilayet olarak kabul edilir¹.

Hukuken Mısır Osmanlıya ait olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti bölgeye gönderdiği valilerin dirayeti ve orada devam etmekte olan Memluk Beylerinin güçleri ile doğrudan ilgiliydi. Bu iki güç arasındaki çekişmede ağır basan taraf aynı zamanda Mısır'da söz sahibi olma hakkını da kazanıyordu.

XIX. yüzyıl tüm dünyada yeni bir dönemin başladığı yüzyıl oldu. Birçok açıdan hem Avrupa hem de dünyanın diğer alanları büyük değişimler yaşadı. Bu değişim Ortadoğu bölgesine de etki yaptı ve bu durumdan ilk etkilenen merkezlerin başında Mısır geldi. I. Napolyon'un Mısır seferi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa Sorunu, Mısır'da Mehmet Ali

Paşa dönemi, Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin elinden çıkması ve onu takiben Fransız ve İngiliz gücünün Mısır'a yerleşmesi gibi önemli birçok olay XIX. yüzyılda gerçekleşti. Osmanlı Devleti'nin ve doğal olarak bölge coğrafyasının yaşamış olduğu XIX. yüzyıl serüveni sonunda bugünkü Ortadoğu, Kafkas ve Balkan devletleri ile Türkiye ortaya çıktı. XIX. yüzyılda yaşanmış olan değişik ve çok yönlü gelişmelerin siyasi sonucu ise, XX. Yüzyıl başlarında kurulan bu yeni devletlerdir.

Osmanlı Devleti eline geçmesinden XIX. yüzyıla kadar olan dönemde Mısır'da belli bir otorite tesis etmiştir. I. Selim, Mısır'ı ele geçirdikten sonra buradaki Kölemenleri tamamen ortadan kaldırmıştır. Gerek burada Osmanlı Devleti'nin dayanacağı bir kuvvet bulunmaması gerekse de Kölemenlerin Müslüman olmaları nedeniyle bu durum ortaya çıkmıştır.² Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki varlığı Kansu Gavri'nin Mercidabık Savaşı'nda yenilmesi ile başlamıştı (24 Ağustos 1516). Bundan sonra da I. Dünya Savaşı'na kadar devam etti.³ Ancak Mısır'daki tüm toplulukları (içinde Ermeniler de dahil olmak üzere) en fazla etkileyen yüzyıl, XIX. yüzyıl olmuştur.

XIX. yüzyıla girmek üzereyken Osmanlı Devleti, Mısır'a karşı bir saldırı ile karşılaştı. Bu saldırı o döneme kadar Avrupa'da kendisine en yakın devlet olarak gördüğü Fransa'dan geldi. Fransa'nın daha doğrusu I. Napolyon'un bu girişimi bölgedeki siyasi olayların gelişiminde bir dönemeç oldu. Bundan sonra hem siyaseten hem de sosyal anlamda bölgede yaşayan topluluklar bambaşka gelişmelere doğru ilerlemeye başladılar. Bu durumdan her toplum kadar Mısır'daki Ermeni toplumu da etkilendi. Ancak onların etkilenmesi şimdiye kadar Mısır'da hakim olan Türklerin ve dışarıdan gelen diğer kitlelerinkinden biraz daha farklı bir çizgide oldu. Öncekiler giderek güç kaybederken Ermeniler ve diğer gruplar (diğer Gayr-i Müslim topluluklar ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinden gelen yeni göçmenler) giderek ortaya çıkan gelişmelerden güç kazanmaya başladılar.

Fransızların Mısır'ı işgali ile başlayan sorun, 1801 tarihinde Mısır'ı tahliye etmeleriyle sona ermedi. Aksine daha da uzun sürdü. Çünkü Mısır'ın önemi artık ortaya çıkmıştı. Napolyon 7 Ekim 1798'de Direktuar hükümetine yazdığı bir mektupta şöyle demişti: "*Mısır'a hakim olan Avrupa kuvveti Hindistan'a da hakim olur*" Uzun süre devam eden mücadeleden ne var ki İngilizler galip çıkmıştır.⁴ Fransızların atılması sırasında Osmanlı ordusunda görev yapan Morier, Osmanlı kuvvetlerinin çok farklı kıyafet, dil ve dinden insanlardan oluştuğunu;

ücretli ve gönüllülerden bir araya geldiğini ve bir disiplinin olmadığını hatıralarında yazmıştır.⁵ Bu ifadeleri İngiliz birliklerindeki subaylar da doğrulamaktadır.⁶ Bu durum aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yapısının Avrupalı devletlerden farklı olduğunun da bir göstergesidir.

Mısır, XIX. yüzyıl başında bu siyasi çalkantılar ile uğraşırken Gayr-i Müslim nüfus çok fazla bu gelişmelerden zarar görmedi. Aksine başta Ermeniler olmak üzere Gayr-i Müslim kitlenin gücü giderek artmaya başladı. Ekonomik gelişmelerin de etkisiyle bu gruplar etkinliğini artırdı ve üst kademelerde Ermeniler daha çok görülmeye başlandılar.

Mısır'ın XIX. yüzyıl başında yaşadığı bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesini sarstı ve bir güç boşluğu yarattı. Ortaya çıkan sonuç ise Mehmet Ali Paşa yerini daha da sağlamaştırdı. Yaşanan hadiseler o dönem İngiltere'nin Mısır ile olan ilgisi üzerine ortaya çıkmıştı. Meydana gelen boşluktan yararlanıp İngilizler Mısır'a girmeyi düşünmüş, bunun için de General Stewart görevlendirilmiş ama sonuç alamamışlardır.⁷ Ardı ardına olan bu gelişmeler Mısır'daki her topluluğu huzursuz etmiş ve endişelendirmiştir. Çünkü sürekli bir istikrarsızlık ortamı baş göstermiş ve herkesi başlangıçta endişeye düşürmüştür. Bu istikrarsızlık bir anlamda daha sonra Mehmet Ali Paşa'nın güçlü bir şekilde ortaya çıkmasına da yardımcı olmuştur. Ortaya güçlü bir şekilde çıkan Mehmet Ali Paşa ise daha sonra Avrupalı uzmanlar ve Mısır'ın Ermenileri gibi Gayr-i Müslim nüfusundan o zamana kadar en fazla yararlanan isimlerden olacaktır.

XIX. yüzyıl ortalarında Avrupa'nın en başta gelen meselelerinden biri de Osmanlı Devleti'di. Avrupa'nın önde gelen güçlerinin bu dönemde Osmanlı üzerine olan düşünceleri başka başkaydı. Osmanlı Devleti'nin Mısır ile ilişkileri Louis Philippe zamanında hızlı bir şekilde gelişme gösterdi. Fransa bu dönemde Mısır Hidivliği'ni Osmanlı Devleti'ne karşı destekliyordu. Buna rağmen İngiltere'nin düşüncesi ise Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı korunması ve desteklenmesi noktasında idi. İngiltere'nin bundan kastı Rusya'nın Ortadoğu'ya doğru yayılmasını Osmanlı üzerinden durdurmak düşüncesinden kaynaklanıyordu.⁸ Büyük devletler arasındaki bu ayrışmalar bir süre Osmanlı coğrafyasında yaşayan toplulukların da birbirlerinden uzaklaşmalarına neden oldu. Her büyük devletin politikasının memnun ettiği ve huzursuz ettiği topluluklar kendiliğinden ortaya çıktı. Ermeniler de bu süreçte büyük devletlerin yakından ilgilendiği topluluklardan biri oldu.

Mısır'da yaşayan Ermenilerden farklı Osmanlı Devleti içinde özellikle Anadolu'da yaşayan Ermeniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa tarafından ayrıca ilgilenilen bir toplum oldu. Osmanlı Devleti içerisinde uzun süredir yaşamakta olan Ermeniler, XIX. yüzyılın ortalarında ayrı bir devlet olma yönünde Avrupa'dan destek görmeye başladılar. Bunda Avrupa'da yaşayan Ermenilerin etkisi de çoktu. Bu durum bölgedeki daha sonraki birçok gelişmeyi de etkileyen bir faktör oldu.⁹ XIX. yüzyılın sonlarına doğru 1880-1886 arasında İngiltere özellikle Ermeni isteklerini daha çok destekledi ve bu konuda Osmanlı Devleti'ni daha çok sıkıştırdı. Daha önceden Salisbury yönetimi çok *Turkophile* bulunuyordu. Yeni gelen Liberal Gladstone hükümeti bu konuda daha çok Osmanlı Devleti'nin karşısında oldu.¹⁰ Ermenileri sadece İngilizler değil XIX. yüzyıl içinde birçok büyük güç (Rusya, Amerika, Fransa) desteklemiştir. Bu süreçte yaşanan gelişmeler ise Mısır'daki Ermeni toplumu üzerinde çok da hissedilir değildi. Gerek Mısır içindeki sayıları gerek Anadolu'dan uzak olmaları ve gerekse de daha başka birçok faktörün etkisi ile bu pek hissedilmedi.

Anadolu'da yaşayan Ermenilerin varlığı ve etkinliği sadece Osmanlı dönemine özgü değildir. Genel anlamda Ermeniler Bizans'ın, Türklerin ve Fransızların önemli noktalarında ve hayati işlerinde ortaya çıkan fırsatları değerlendirerek etkili görevlerde bulundular.¹¹ Ancak XIX. yüzyılda önceden beri devam eden dinamiklerin değiştiğini söylemek mümkündür. Bundan sonra gerek Avrupa'da gerekse de dünyanın hemen her yerinde yeni tarz ilişkiler ortaya çıkmıştır.

ERMENİLERİN MİSİR'A GELİŞLERİ

Ermeniler tarih boyunca Hititler, Asurlular, Yunanlılar, Medler, Persliler, Romalılar, Suriyeliler, Araplar, Türkler ve Fransızlar arasında önemli miktarlarda yaşadılar ve etkileşimde bulundular.¹²

Ermeniler 800 ve 1100 tarihleri arasında Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın kuzeyindeki yerlerden sosyal nedenler ve Bizans'la olan ilişkiler neticesinde güneye doğru itildiler. Bu sırada bazı Ermeniler Bizans'a karşı Selçukluların yanında yer aldı. Bu dönemlerde Mısır'a giden kuvvetler arasında Müslüman olan Ermeniler de bulunmaya başladı. Fatimilerin ilk dönemlerinde Ermeni toplumu Mısır'da önemli bir varlığa sahip olmuştu.¹³

Mısır'a Ermenilerin ilk gelmeye başlamaları Abbasi Halifesi El Muntasır'ın yönetiminin ortalarında aslen Ermeni asıllı olan Badr Al Jamali'nin vezirliği döneminde oldu. Gelen Ermeniler askeri görevlerde görev yapmaya başladılar. Bu dönem içinde yaklaşık 30.000 Ermeni'nin geldiği tahmin edilmektedir. Fatimi yönetimi içinde Ermeniler önemli bir varlık haline geldiler.¹⁴ 1073-1121 tarihleri arasında Mısır'da giderek büyüyen bir Ermeni topluluğu oluşmaya başladı. Fatimiler zamanında Ermeni toplumu birkaç veziri dahi yönetime getirecek kadar etkili bir güç olmuştu.¹⁵ Bu konuda tartışmalar olmakla birlikte yaklaşık yedi Ermeni asıllı vezir Fatimi Devleti'nde görev yaptı. Bu dönemde gelen Ermenilerin büyük bir kısmı Hristiyandı.¹⁶

Selçukluların Anadolu'ya gelmeleri ile birlikte Ermenilerin bazı grupları güneye doğru inmeye başladılar. Bu güneye inen Ermeniler Kilikya dedikleri bölgede kendi otoritelerini oluşturdular. Ancak bu gruplar da 1375'de Memluklar tarafından ele geçirildi.¹⁷ Ermenilerin Avrupa'yla ilişkilerinde ise özellikle Kilikya diye adlandırdıkları bölgede yaşayanlar etkili oldu. Memlukların eline geçen bu bölgede yaşayanlar daha sonra başka yerlere gitmeye başladılar. Memlukların burayı alması aynı zamanda Ermenilerin Mısır ile olan irtibatlarını arttırdı.¹⁸

Ermenilerin Anadolu dışında yaşam alanları kurmaları son döneme özgü bir durum değildir. Bu çok öncelerden itibaren olmuş ve Ermeniler gittikleri yerlerde belli kültürel izler bırakmışlardır. Ermeniler, Bizanslılar ve Osmanlı Devleti zamanında İstanbul'dan çok daha uzak yerlerde yeni yerleşimler oluşturmaya başladılar. Bu yeni yerler Ermeniler için Kars ve Ani gibi yerlerden pek de farklı değildi. Bu yerler Odessa, Sicilya, Bulgaristan gibi yerlere kadar uzanıyordu. Aynı şekilde Ermeniler için Mısır farklı bir yer olarak, önemli bir yerleşim alanı haline gelmişti.¹⁹

Ermeniler sadece Mısır'a değil birçok alana yayıldılar. Bu yayılma neticesinde Ermeniler hızlı bir gelişme içine girdi. Roma'da ilk Ermeni kilisesi 1240 yılında dikildi. Bunun öncesi ve sonrasında birçok Ermeni Avrupa'ya gitmiş bulunuyordu.²⁰ Bu yayılma aynı zamanda değişik alanlarda gelişmeleri de beraberinde getirdi. İlk Ermeni takvimi 1512'de *Barzadomar* adı altında Venedik'te çıktı.²¹ Yine ilk Ermeni bilim kitabı Marsilya'da 1675'te *The arts of Mathematics* adı altında çıktı. Genel olarak Ermeniler sürekli olarak değişik nedenler etkisi altında, başka alanlara gitmekte oralarda yaşamaktaydılar. Bu göçler sadece Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde değil çok öncesinden itibaren vardı. Mısır da bu merkezlerden biriydi.

Mısır'a gelişler ise sadece Fatimiler zamanında olmuş değildir. Aslında Mısır'a en çok askerlik amaçlı gelişler olurdu. Bu gelenler değişik görevlerde kullanılırdı ve bunlar büyük kitlelerin Mısır'a gelmelerine neden olurdu. XVII. yüzyıl boyunca Kafkaslardan birçok genç askerlik alanında görev yapmak üzere Osmanlı Devleti ve Safeviler tarafından başka bölgelere gitti. Bu gidenler özellikle Mısır'da bir süre sonra otoriteyi ellerinde tutmaya başladılar.²² Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı ele geçirmesine kadar Mısır'da otorite bu güçlerde oldu. Hatta Osmanlı Devleti Mısır'a yerleşmiş olmasına rağmen bu güç varlığını devam ettirdi ve bu durum Mehmet Ali Paşa'nın Kölemen Beylerini etkisiz hale getirmesine kadar devam etti.

Mısır gerek bulunduğu konum gerekse de sahip olduğu imkanlar dolayısıyla bir cazibe merkeziydi. Birçok dönemde Mısır'a farklı nedenlerle değişik gruplar gelmekteydi. XIX. yüzyıl öncesine kadar Avrupa merkezli göçler büyük kalabalıkları karşılamazken bu tarihten sonra gelenlerin sayısı artmaya başladı. Bu gelenlerin ekseriyeti hem Avrupa hem de Mısır çevresindedir. İngilizler, Fransızlar, Belçikalılar, İtalyanlar, Yunanlılar, Ermeniler ve Suriyeli göçmenler bunlardandı.²³

MISIR'DA ERMENİLER VE DİĞER GAYR-İ MÜSLİMLER

Mısır'a dışarıdan gelenler oldukça etkindiler. Özellikle askerlik amacı ile Kafkaslardan gelen güçler Mısır'a gelişlerin temelini teşkil ediyordu. Türkler, Kafkas ve diğer kitlelerden büyük bir kısmı da kendi istekleri ile ailelerini hatta tüm geniş ailesini alarak Mısır'a geliyordu. Mısır'a bunların tek geliş askerlik yapmaları için zorla getirilmiş olmaları değildi.²⁴ Yeni gelenler bir süre sonra Mısır'ın koşullarına ayak uyduruyordu. Memluk hakimiyeti içinde Ermeniler çok da göz önünde bir toplum değildi. Bu dönemde Ermeniler daha çok ticaret gibi işlerle meşguldüler; siyasi alanda çok etkin sayılmazlardı. Siyasi ve askeri güç daha çok Kölemenlerin elindeydi. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Kölemen gücü halen daha etkili olmasına rağmen artık Mısır'a Avrupa'nın ilgisi de başlamıştı.

Mısır'da çok sayıda olan bu Memluk güçler bazen bölgede görev yapan yerel yöneticilerin bazen de merkezin zayıflığından istifade ederek isyan ediyorlardı. Benzer şekilde 1768'de Mısır'da yönetimi elinde tutan Ali Bey Osmanlı Devleti'ne karşı bir mücadeleye girmek istedi. Bu sırada Avrupalı güçlerin kendisine destek vereceği ve Osmanlı

Devleti'ne karşı duracaklarını düşünüyordu. Ali Bey'in en güvendiği güç ise Kafkaslardan gelen askerlerdi.²⁵ Bu ve benzeri hadiseler yaşanırken Mısır'daki Ermeni topluluğu genelde bu olaylara pek dahil değildi. Gerek bu işler için yeterince güçlü olmamaları gerekse nüfus olarak genel kitle içinde az sayıda olmaları bunda etkili oluyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da yaşayan ana gruplar şunlardı: Büyük bir kitle Müslümanlardan oluşuyordu. Bunların dışında kalanlar ise Ortodoks Kıpti toplumu, Katolik Kıpti toplumu, Ortodoks Yunanlı toplumu, Katolik Yunanlı toplumu, Ortodoks Ermeni toplumu, Katolik Ermeni toplumu, Ortodoks Suriyeli toplum, Katolik Suriyeli toplum ve Yahudi toplumuydu.²⁶ Yunanlılar sayıca Ermeni toplumundan fazla olmalarına rağmen Ermeniler genel anlamda Yunan toplumundan daha etkiliydiler. Ermeniler üzerinde de kilise oldukça etkindi.²⁷ Birçok noktada asıl bir arada tutan unsur Ermeniler için kilise oldu.

Mısır'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında yabancı nüfusu her geçen gün artmaya başladı. Bunda Mısır'ın öneminin artmasının büyük rolü vardı. 1897'de Mısır'da 109.725 yabancı vardı. Bu rakam 1927'ye gelindiğinde ise 225.600'e çıktı. Gelen bu yabancı kitlelerin başlıcalarının 1917 yılındaki dağılımları ise şöyleydi:

Suriyeliler 7.728

Ermeniler 7.760

Fransızlar 21.270

İngilizler 24.354

İtalyanlar 41.198

Yunanlılar 56.751²⁸

XIX. yüzyıl içinde Mısır'a göç edenler Mısır ekonomisinde çok ciddi rol oynadılar.²⁹ Osmanlı Devleti'nin sonlarında Ermeniler ve Yunanlılar ticaretle uğraşıyordu. Avrupa'ya taşınan malların ve aradaki ticaretin aracılığı konumundaydılar.³⁰ Mısır'da tütün ve sigara işleri daha çok Ermeni tüccarların elinde idi.³¹ Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tütün sanayisinin gelişmesinde Ermeni, Yunanlı ve Türk göçmenlerin önemli etkisi olmuştu. Bu gruplar Osmanlı Devleti, Yunanistan ve Mısır'dan Amerika'ya göçmüşlerdir.³² Mısır'ın ticari filosu da giderek güçlenmekteydi. Bu filonun oluşmasında Ermeni, Yunanlı, Suriyeli, Mağripli ve yerel tüccarlar etkili olmuşlardı.³³ Bu sayede Ermeniler ve diğer bazı topluluklar sayıca az oldukları yerlerde dahi önemli bir güç haline gelebiliyorlardı.

XIX. yüzyıl içinde ve özellikle ikinci yarısında Mısır'da bulunan Avrupa güçleri dışında en hızlı yükselen güç Ermeniler oldu. Ermenilerin bu yükselişi aslında Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'ın değişmesi ile doğrudan alakalıydı. Ermenilerin Mısır'da çok hızlı bir şekilde yükselmelerinin en büyük nedeni bunların dil bilmeleriydi. Ayrıca bu gruplar hem Avrupa hem de Osmanlı Devleti ile irtibatı sağlayan önemli bir kanal vazifesi üstleniyorlardı.³⁴ Mısır'ın XIX. yüzyıl içinde görev yapan elitlerinden zaten birçoğu başka başka orijinlendendi. Şerif Paşa, Nubar Paşa, İsmail Ragıp Paşa, İsmail Sıdık Paşa, Mustafa Riyaz Paşa gibi bazı isimler Türk, Ermeni, Yunan, Mısırlı ve diğer etnik kökenlerden gelmekteydiler.³⁵

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da toprak yönetimi ve üzerindeki gelirler konusunda hassas bir tutum sergiledi. 1805 yılında Kahire Gümrüğü'nü kontrol altına aldı. Bunu 1807 yılında Akdeniz sahillerinin gümrük denetimlerinin kontrol altına alınması izledi. Mehmet Ali Paşa bu sırada aslen İzmirli olan Boghos Yusufian'ı önemli görevlere getirdi. Boghos Yusufian Ermeni kökenliydi ve o dönem Mısır'ın önemli tüccar ailelerindendi. Boghos Yusufian İskenderiye gümrüğünün başına getirildi. Ardından 1820'lerin ortasında Mısır'da ticaret bakanlığı ve dış işleri bakanlıkları dahi yaptı.³⁶ Yine Mehmet Ali Paşa döneminde ve asıl ondan sonra Mısır'ı yöneten kitlede değişim başladı. İlk olarak bu durum askerlik alanında görüldü. Mısırlıları ilk kez asker olarak kullanmaya başlayan Mehmet Ali Paşa oldu. Onların teğmen ve albay gibi derecelere yükselmeleri ise Sait Paşa zamanında gerçekleşti.³⁷

Mısır'da XIX. yüzyılın ortalarına kadar yönetici üst tabaka Türklerden oluşmaktaydı. Ancak bu dönemden itibaren Avrupa'dan gelen ve Mısır'daki çok iyi eğitilmiş yabancılar, üst düzey makamlarda görev almaya başladılar. Bunlar ya dışarıdan gelen Avrupalılar ya da çok iyi eğitilmiş Ermeniler olmaya başlamıştı. Bu gruplar çok hızlı bir şekilde üst düzey mevkilere yükseldiler.³⁸

Mısır XIX. yüzyıl içinde özellikle ikinci yarısında yoğun bir yabancı akınına uğradı. Bunun en büyük nedeni Mısır'ın Avrupa ekonomilerine açık hale gelmesi ve yabancıları kendine çekmesidir. Bu süreç içinde Yunanlılar, Ermeniler, Yahudiler, İtalyanlar, Suriyeli Hristiyanlar, Kuzey Afrikalılar, Hintliler ve diğerleri Mısır'a gelmeye başladı.³⁹ Bu dönemde Mısır'da Türkler ve Kafkas kökenli aileler dışında da önemli isimler belirmeye başladı. Mısır'da önemli görevlere gelmiş bir Ermeni de Joseph Hekekyan'dır. Joseph Hekekyan Mısır'ın özellikle demiryolu

inşası ile ilgili işleri konuştuğu dönemlerinde Mısır'ın dış ilişkilerini ilk başlatan isimlerden oldu.⁴⁰ Mehmet Ali Paşa zamanında önemli görevlerde bulunmuş olan Joseph Hekekyan o dönem ekonomide serbest ticaret ve liberalizmi savunuyordu.⁴¹ Hekekyan 1846'da yazdığı bir yazısında Türklerin reform yapmadan uzak olduğunu söylüyor ve artık onların devrinin geçtiğini yazıyordu.⁴²

Ermeniler Mısır'da Hidivlik kabinesinde muhakkak bir görev üstleniyorlardı. Onların en çok görev yaptıkları bakanlıklar ise Dış İşleri ve Eğitim alanlarıydı. Ayrıca Ermeniler Mısır'da çeviri işlerinin de başında bulunuyorlardı⁴³ (Hunter, 1983: 285). Mısır'da bir diğer önemli kurumlardan olan Meclis-i Tüccar'da Ermeniler de bulunuyordu. Meclis-i Tüccar Mısır'da 1840'lı yılların ortasında kurulmuş ve 1870'li yıllara kadar devam etmişti. Bu tarihten sonra da yerini Karma Mahkemelere (Mixed Courts) bırakmıştı. Bu mahkemeler bir yargılamadan ziyade daha çok meclis özelliği gösteriyordu ve buralarda yerli ve yabancı tüccarlar bulunuyordu.⁴⁴ Meclis-i tüccar kurulduktan 10 yıl sonra kadar yabancı devletlerin hizmetinde çalışan bazı Ermeniler bu duruma itiraz ettiler.⁴⁵ Meclis-i Tüccar, Mısır'ın değişim döneminde etkili olan kurumlardandı. Ermeniler de burada etkili oldular.

Mısır'da Hristiyan toplum içinden XIX. yüzyıl içinde önemli isimler çıktı. Bunlar içinde en meşhur olanı Nubar Paşa olmuştur.⁴⁶ Mısır'ın değişim yaşadığı dönem içinde en önemli siyasetçilerinden Nubar Nubarian (1825-1899) en çok bilinen ismiyle Nubar Paşa, aslen Ermeni kökenliydi.⁴⁷ Mısır'da en önemli Ermeni ailelerinden olan Nubarlar 4 fabrika sahibiydi.⁴⁸ Nubar Paşa da bu ailedendi. Nubar Paşa'nın Mısır için en çok yapmayı tasarladığı Mısır'da Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında bir eşitliğin sağlanmasıydı. Yönetimde etkin olduğu zamanlarda çalışmalarının ana noktasını bu düşünce teşkil etmişti.⁴⁹

Ermeniler birçok alanda Mısır'da etkili oldular. Mısır'ın değişim yaşadığı dönem içinde sadece ticaret değil birçok alanda etki yaptılar. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni toplumu, Mısır'da Anayasa çalışmalarını en fazla destekleyen gruplardan olmuştur. Bu konuda Hidivlik makamında istekleri genelde kabul gören toplumların başında gelmiştir.⁵⁰

Mısır, Mehmet Ali Paşa zamanında önemli bir değişim ve gelişim yaşadı hatta bir dönem, Osmanlı Devleti ile bir mücadeleye dahi girdi. Bu girdiği mücadeleden ortaya çıkan ise Mısır üzerindeki Osmanlı Devleti'nin bağlarının zayıflaması oldu. Mehmet Ali Paşa bu dönem

için gerek yabancıları ve gerek Mısır'da yaşayan Gayr-i Müslim nüfusu çeşitli görevlerde kullandı. Daha sonra başa geçen Abbas Paşa zamanında ise Mısır'ın değişim süreci bir duraksama yaşadı. Abbas Paşa yabancılar karşı şüpheliydi. Mısır'ın da çok hızlı değişmesini doğru bulmuyordu. Bir suikast ile ölümünden sonra başa Sait Paşa geçti. Sait Paşa, Mehmet Ali Paşa döneminde başlayan Mısır'ın değişim sürecini çok daha hızlı devam ettirdi. Birçok yeni hamle yapıldı. Ancak bu kontrolsüz ve hesapsız değişim, yönetiminin sonlarında bazı sorunlar çıkarmaya başladı. Yine de asıl sorunlar İsmail Paşa'nın yönetimi sırasında patlak verdi. İsmail Paşa da Sait Paşa gibi Mısır'ın Avrupalılaşmasını destekliyordu. Ancak çok hızlı değişim Mısır'ın iflası ile sonuçlandı ve İsmail Paşa yerini 1879'da Tefvik Paşa'ya bırakmak zorunda kaldı. Bir süre sonra da İngiliz işgali oldu (1882).

1882'de İngilizlerin Mısır'a yapmış oldukları müdahale ile Mısır'daki Ermeniler, Suriyeliler ve Yahudiler daha da etkin bir konuma geçtiler.⁵¹ Bu dönemden sonra Araplar da bu dengede kendi yerlerini korumak ve geliştirmek için daha çok mücadele içine girmek mecburiyetinde kaldılar.

Hidiv Tefvik Paşa zamanında ve İngiliz işgalinden sonra Ermeniler yerlerini korudular hatta daha da sağlamlaştırarak birçok görevlerde yer almaya devam ettiler. Mısır'da Hidiv Tefvik zamanında Aralık 1881'de Mısır'daki tarihi ve sanat eserleri üzerine araştırma yapan ve bu konuda çalışan bir komisyon *Committee for the Conservation of Monuments of Arab veya Islamic Art* (İslami Sanatlar) kuruldu. Bu komisyon uzun süre Mısır'da sanat ve kültür alanında yapılan faaliyetlere öncülük etti. XIX. yüzyılın sonlarına doğru komisyonun iki üyesi Ermenilerdendi. Bunlardan biri Dış İşleri Bakanı Tigrane Paşa (Nubar Paşa'nın yeğeni) diğeri ise Yakup Artin'di. Ermenilerin bu komisyondaki varlıkları 1916'da Artin'in ölümüne kadar devam etti.⁵² Mısır'da 1883'ten sonra durumu netleşen parlamento ve yasama meclisine Hidiv'in bazı temsilciler gönderme hakkı vardı. Hidiv Tefvik'in atadığı bu üyelerin 11'i Mısırlı, 2'si Ermeni ve 10'u Avrupalılardan oluşuyordu.⁵³ Sayıca az olmalarına rağmen bu atamalar Mısır'da Ermenilerin pozisyonu göstermektedir.

XIX. yüzyıl başından sonuna kadar Ermeni ve yabancı nüfusu her geçen gün arttı. Bu artış XX. yüzyıl da devam etti. Kahire'nin 1897'deki nüfusu yaklaşık 590.000 kadardı. Aynı yıl Kahire'deki Avrupalıların sayısı ise 30.000 kadardı.⁵⁴ Bu rakamlar sadece Kahire'ye özgü değildir. Avrupa ile temas noktaları olan kıyı şeridinde de bu artışlar gözlemlendi.

İskenderiye, Port Sait, Süveyş gibi şehirler yabancıların yoğun yaşadığı diğer şehirler arasındaydı.

SONUÇ

Mısır'a Ermenilerin gelişi oldukça eskilere dayanmaktadır. Bu geliş yoğun biçimde Fatimiler dönemine uzanmaktaydı. Fatimilerden sonra da Ermeniler Mısır'da kaldılar ve Osmanlı Devleti yönetimi başladığında da oradaydılar. Osmanlı Devleti uzun süre Mısır'da etkin güç oldu. Ancak daha sonra merkezi yapının zayıflaması ile Mısır'da karışıklıklar arttı ve Avrupalı güçler de Mısır'a dahil olmaya başladı. İlk hamle ise I. Napolyon'un seferi oldu. Bundan sonra ise Avrupa'nın ilgisi hiçbir zaman Mısır'dan uzak kalmadı. Tüm bu dönemler içinde Mısır'da Ermeniler ile ilgili ciddi bir sorun olmadı. Bu durum gerek sayılarının az olması gerekse de askeri ve siyasi yapının dışında kalmalarındandı.

Mısır'da Mehmet Ali Paşa devri ile başlayan süreç ise Mısır'ın bambaşka bir sürece girmesine neden oldu. Bu süreç içinde gerek Mısır dışında ve gerekse de Mısır'da yaşayan Gayr-i Müslimler bundan sonra etkinliklerini arttırdılar. Bu süreç içinde birçok Ermeni değişik görevlerde yer aldı. Bu isimler Mısır'ın değişmesinde kilit rol oynayan alanlarda görev yaptılar. Bu Ermeniler arasında en meşhur olan Nubar Paşa oldu. Nubar Paşa bulunduğu görevlerde taşıdığı sorumluluklar ile XIX. yüzyılın ikinci yarısında sembol bir isim oldu.

Ermenilerin bu yüzyıl içinde etkin bir konuma yükselmelerinde özellikle dil bilmeleri etkili oldu. Ayrıca hem Osmanlı Devleti hem de Avrupa'yı iyi tanımaları ile büyük avantajlar sağladılar. Ticaretle uğraşmaları da bu etkin konumu pekiştiren bir diğer unsurdur. Genel anlamda Ermeniler, Mısır'ın değişim sürecinde en faal olan topluluklardan biriydi.

